

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۲۸ | تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۱۰/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

شماره صفحه ۴۹-۶۶

تأثیرشناسی مداخلات شهری بر خاطرات جمعی جامعه بومی در بازار تاریخی مشهد*

معصومه غنائی

کارشناس ارشد مرمت و احیا بناها و بافت‌های تاریخی، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران

E-mail: Ma.ghanai.92@gmail.com

علی‌رضا رازقی

استادیار گروه آموزشی مرمت و احیا بناها و بافت‌های تاریخی، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران (نویسنده مسئول مکاتبات)

E-mail: Razeghi@art.ac.ir

چکیده

بافت تاریخی مشهد با توجه به آسیب‌های فراوانی که در طول زمان و به علت‌های مختلف ناشی از مداخلات شهری به خود دیده است، در حال تخریب بوده و نیازمند حفاظت و برنامه‌ریزی اصولی در راستای احیا و حفظ ارزش‌های ملموس و ناملموس به‌جای مانده در آن است. هدف این پژوهش ایجاد معرفت نسبت به ارزش‌های مرتبط با نقش فرهنگی - تاریخی بازار قدیم مشهد در ذهن و خاطر ذی‌مدخلان است. پژوهش حاضر مبتنی بر راهبرد کیفی است و با شیوه تحلیل تجربه به بررسی تأثیر مداخلات شهری بر خاطرات جمعی جامعه بومی محدود به بازار بزرگ تاریخی مشهد پرداخته است. به این منظور، از طریق پرسشگری نیمه‌باز شامل طرح سؤال و مصاحبه به نگرش‌سنجی جامعه بومی بازار تاریخی مشهد (شامل بازاریان اصیل) پرداخته شده است. از عوامل تأثیرگذار بر پایداری حس مکان و حس تعلق در مخاطبان یک ساختار تاریخی مانند بازار، خاطرات جمعی است که از طریق افزودن معنی به مکان، سبب ارتقای هویت مکانی، دل‌بستگی افراد به محیط و ایجاد بستر تعاملات افراد یک اجتماع با حوزه‌های کالبد، تصورات، فعالیت و رخدادهای موجود در مکان می‌گردد. نتایج به‌دست آمده در این پژوهش نشان می‌دهد نحوه تأثیرگذاری مداخلات شهری صورت پذیرفته در بخش به‌جای مانده از بازار تاریخی شهر مشهد (بازار فرش) در هر چهار حوزه مورد بررسی، منفی و در محدود مواردی خنثی بوده است.

کلیدواژه‌ها: مداخلات شهری، خاطره جمعی، جامعه بومی، بازار تاریخی مشهد.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد معصومه غنائی با عنوان «تأثیرشناسی مداخلات شهری در محدوده بازار تاریخی مشهد بر خاطرات جمعی جامعه بومی این بازار در وضع موجود» است که با راهنمایی دکتر علی‌رضا رازقی در دانشگاه هنر انجام شده است.

مقدمه

ساختار اصلی شهرهای کهن و سلسله مراتب کالبدی و فضایی آنها به عنوان یک سیستم یکپارچه و منسجم متشکل از عناصر و اجزای هویتی آنها، موضوعی قابل توجه است و مهم ترین فضای شهری حول دو عنصر مذهب و تجارت (بازار) شکل می گیرد. بازار به عنوان یکی از عناصر اصلی ساختار شهر همواره مطرح بوده است (اسمعیلیان و همکاران، ۱۳۹۲) و با توجه به اینکه بازار در ساختار شهرهای گذشته نقشی فعال و پویا داشته و این روابط در طی زمان و گسترش فضایی و مداخلات شهری دچار تغییر و تحولاتی شده (عباس زادگان و آذری، ۱۳۸۸)، ضروری است در جهت حفاظت از ارزش های موجود در آن کوشید.

بازار مهم ترین راه ارتباطی در شهرهای قدیمی بود و اصلی ترین شکل ارتباطات اجتماعی به صورت حضوری و مستقیم در آن برقرار می شد. بازار مهم ترین کانال فیزیکی و بستر انتشار اطلاعات و اخبار بوده است (سلطان زاده، ۱۳۸۳، ۲۸). در نتیجه نقش بسیار مهمی را در زندگی اهالی یک محدوده تاریخی و روند شکل گیری ذهنیات و خاطرات گذشته آنها ایفا می نموده است.

هویت هر بخش از شهر و اجزای آن وابسته به درک و برداشت شهروندان است. درک و برداشت از محیط توسط هر شهروند به مجموعه ای از ذهنیات و پیش زمینه های فکری وابسته است که خاطرات افراد را در محیط زندگی جمعی آنها در برمی گیرد (حبیبی، ۱۳۷۹). مکان زمینه وقوع و تجربه رویدادها است و هیچ خاطره ای مجزا از چارچوب مکانی که به عنوان مرجع شکل گیری و حفظ خاطرات تلقی می شود، وجود ندارد (Gutierrez, 2012, 21) و شهر، بدون گذشته و خاطره خود، حتی تصویر روز را هم نمی تواند عرضه کند چه رسد به اینکه بخواهد فردایی را ترسیم نماید (فلامکی، ۱۳۷۱، ۵۲۰).

شهر مشهد به عنوان یکی از شهرهای تاریخی - مذهبی کشور از جایگاه ویژه ای برخوردار بوده است. طی مداخلات صورت پذیرفته در هسته تاریخی شهر به منظور گسترش و توسعه شهر، تناقضاتی میان تأمین نیازهای زندگی معاصر و ارزش های موجود در نظام منسجم این شهر رخ داده که سبب نادیده گرفته شدن ویژگی های ارزشمند شکل دهنده به هویت شهر گشته است. یکی از ارزشمندترین بخش های این شهر بازار قدیم آن بوده که در گذر زمان و به سبب اجرای اقدامات شتاب زده و ازهم گسیخته، بخش اعظمی از این بازار تخریب شده است. این امر سبب کمرنگ شدن خاطرات جمعی شده که از عناصر ایجادکننده پیوند عاطفی میان شهروندان و مکان های شهری تاریخی هستند. هدف اصلی پژوهش حاضر، ایجاد معرفت و حفاظت از ارزش های مرتبط با نقش فرهنگی - تاریخی بازار قدیم مشهد در خاطر ذی مدخلان با استفاده از شناخت تأثیرات ناشی از مداخلات شهری بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار تاریخی این شهر است. بدین منظور در این پژوهش با راهبردی کیفی و به شیوه تحلیل تجربه از طریق انجام مصاحبه های میدانی با جامعه بومی بازار قدیم مشهد (در بخش به جای مانده از آن یعنی بازار فرش)، خاطرات جمعی بازاریان مرتبط با ارزش های موجود در بازار احصا شده است و به سنجش تأثیرات مداخلات بر جایگاه بازار در خاطر مخاطبان آن پرداخته و نتایج حاصل طبقه بندی و جمع بندی شده است. بر این اساس سؤالات این پژوهش عبارت اند از:

- مفهوم خاطره جمعی در بافت های تاریخی چگونه تبیین می شود؟
- خاطرات جمعی جامعه بومی بازار بزرگ تاریخی مشهد کدام اند؟
- تأثیر مداخلات شهری صورت پذیرفته بر خاطرات جمعی جامعه بومی در بازار بزرگ تاریخی مشهد چگونه است؟

چارچوب نظری پژوهش

شهرهای تاریخی و محیط های ارزشمند، منابع پایداری هستند که با ایجاد نوعی حس تداوم در فرد،

گذشته، حال و آینده را به هم پیوند می‌دهند (Serageldin, 2001, xii) و از تجمع لایه‌های هم‌پوشان شکل گرفته در طول دوره‌های زمانی چیزی شبیه به یک کولاژ زمانی خلق می‌شود (Lynch, 1972, 171) که خاطرات جمعی اجتماعی را در شهر دربر می‌گیرد. آنچه سبب اطلاق تاریخی بودن به مکان و توجه و نگهداری از آن می‌شود، ارزش‌هایی است که بر اثر گذشت زمان در آن مکان ذخیره گشته‌اند (حناچی، پورسراجیان، ۱۳۹۱، ۱۴۸). هویت معماری - شهرساختی هر شهری در هسته تاریخی آن متولد شده و تکمیل شده و بازنمایی این هویت فقط در این محدوده از شهر امکان‌پذیر است (حائری، ۱۳۶۸، ۱۸). شهر فقط یک کالبد و یا یک مکان نیست. شهر یک خاطره است، شهر خاطره را می‌سازد و خاطره به شهر شکل می‌بخشد (Benjamin, 1989, 25-26). خاطره جمعی مشترک می‌شود، اتفاق می‌افتد و می‌گذرد و همچنین به وسیله گروه یا جامعه جدید و امروزی بازسازی می‌گردد (شعله، ۱۳۸۵، ۱۸).

هر مکان، یادبودی از دورانی در تاریخ است که علاوه بر بعد کالبدی، فرآیندهای فرهنگی و فعالیت‌های اجتماعی خاطره‌انگیز نیز به هویت‌مندی آن معنا می‌بخشند (Ehab Kamel, 2015, 74). شهر محل رخداد خاطرات در ذهن شهروندان است که در صورت روی دادن مداخلات کالبدی شهری، مکان به وقوع پیوستن خاطرات افراد و گروه‌ها دچار تحولاتی می‌گردد که گاهی به معانی اصلی و ماهیت وجودی خود قابل بازگشت نخواهند بود، زیرا شهر در ارتباط با مخاطبانش معنا می‌یابد. در صورت روی دادن تغییرات عمده در این مکان‌ها به تدریج این ارتباط کم می‌شود و در نهایت با قطع ارتباط افراد با مکان‌های خاطره‌انگیز شهر و مشاهده نشدن آثاری از آنها در محل روی دادن خاطرات جمعی، این ارزش‌ها به مرور زمان فراموش می‌گردند. کانتز با ارائه مدل مکان، این سه مؤلفه مشخصات کالبد، فعالیت و تصورات (معنا) را ابعاد اصلی هرگونه پژوهش در زمینه ارتقای کیفیت رابطه مردم و محیط شهری با رویکرد حفظ هویت و خاطره جمعی در طرح‌های توسعه معرفی می‌کند.

مکان‌ها با فعالیت‌هایی که انسان‌ها در آنها انجام می‌دهند نیز معنا می‌شوند و بر اساس این فعالیت‌ها خاطره‌ای در ذهن افراد نقش می‌بندد و موجب تفاوت مکان‌ها می‌شود و هویت نیز در چنین جایی حفظ می‌گردد (خاور، ۱۳۸۳، ۱۱۳). هر قدر یک مکان دارای بستر مناسبی برای فعالیت‌های مختلف باشد به ایجاد و ارتقای خاطرات جمعی بیشتری منجر می‌گردد و در واقع در اینجاست که تأثیر مستقیم مکان بر انسان دیده می‌شود (حبیبی، ۱۳۷۸). مکان‌ها نیز به حفظ خاطرات کمک می‌کنند. به عبارت دیگر یک خاطره واضح، مستقیماً به یک مکان مشخص مربوط می‌شود. خاطره مکان‌محور است یا حداقل به پشتوانه مکانی نیاز دارد (میرمقتدایی، ۱۳۸۸، ۶). هر تغییری در سیمای کالبدی فضاهای شهر باعث تغییر جدی تصویر ذهنی ساکنان شهر می‌شود و بر حس خاطره جمعی و حس تعلق مکانی آنها اثر دارد (Abd Elrahman & Randa, 2016, 1100). از نظر هالباوکس، رویدادهای بزرگ زمانه و نمود آنها، مراسم و نمادگرایی‌ها عامل شکل‌گیری خاطره جمعی بوده، با گذشت زمان تکرار آنها، وسیله تداعی و انتقال خاطرات اجتماعی است (حسینی کومله، ۱۳۸۸، ۱۳). با کمک خاطرات جمعی می‌توان ساختار یک شهر تاریخی، عناصر بنیادین آن و همچنین تاریخ معماری، هویت، فرهنگ و سنت‌های آن را بازشناخت و چنین امری امکان‌پذیر نمی‌شود مگر اینکه خاطراتی از مکان‌های آن شهر در ذهن افراد شکل گرفته باشد (تاج‌بخش، ۱۳۸۳، ۱۱).

با توجه به مطالعات صورت پذیرفته در مورد مؤلفه‌های تأثیرگذار مکان بر شکل‌گیری و تداوم یافتن خاطرات جمعی در مکان‌های ارزشمند تاریخی، براساس مدل مکان کانتز می‌توان مؤلفه رخداد را نیز به سه مشخصه کالبد، فعالیت و تصورات اضافه نمود. زیرا روی دادن رخدادها نیز همانند سه عامل دیگر در شکل‌گیری و تداوم یافتن خاطرات مؤثر است. در چارچوب نظری این پژوهش و در مقایسه رخدادها با فعالیت‌های انسانی، انسان در رخداد حضور دارد، اما نقش ارادی و خودخواسته‌ای در پدیدار شدن رخداد

ندارد و عواملی همچون حوادث طبیعی و یا اشتباهات انسانی سبب بروز این پدیده‌های رخدادی گشته‌اند. لیکن فعالیت‌های انسانی مبتنی بر نیاز یا خواسته و اراده افراد بروز می‌یابند. بر همین اساس در جدول ۱ فعالیت‌ها و رخدادها به‌عنوان دو مؤلفه متمایز در نظر گرفته شده‌اند و علاوه بر کالبد، تصور و فعالیت‌های انسانی، مؤلفه‌ای تحت عنوان رخداد نیز به مؤلفه‌های مکان اضافه شده است.

جدول ۱. مؤلفه‌های مؤثر مکان در شکل‌گیری و تداوم یافتن خاطرات جمعی برگرفته از مدل مکان کانتر

مؤلفه	شاخص	مکان
کالبد	بناهای تاریخی و ارزشمند آن و ویژگی‌های کالبدی شاخص یک مجموعه	
تصورات	هویت و حس تعلق، تداعی معنایی، نام‌ها، عناصر و نشانه‌های قدیمی و تاریخی، عناصر تداعی‌کننده (بوها، رنگ‌ها، طعم‌ها، صداها)، تصویر ذهنی	
فعالیت	انواع مراسم‌ها و فعالیت‌های جمعی و خاطره‌انگیز و تنوع عملکردهای مختلف در گذر زمان	
رخداد	اتفاقات روزمره، حوادث طبیعی، رویدادها و حوادث انسانی	

پیشینه پژوهش

طبق مطالعات انجام شده استفاده صریح از اصطلاح «خاطره جمعی» برای نخستین بار توسط هافمنس^۱ در سال ۱۹۰۲ صورت پذیرفت (Olick & Robbins, 1998, 106). در دوره معاصر این مفهوم تا حد زیادی در کارهای امیل دورکیم^۲ (۱۸۵۸-۱۹۱۷) که کتابی با نام فرم‌های ابتدایی زندگی مذهبی (۱۹۱۲) در خصوص مراسم یادبود تألیف نمود و شاگرد وی موریس هالبواکس^۳ (۱۸۷۷-۱۹۴۵) که اثر ارزنده‌ای با نام چارچوب‌های اجتماعی خاطره (۱۹۲۵) را به چاپ رساند، قابل پیگیری است (Olick & Sethi, 2008, 7). اگرچه دورکیم صراحتاً مفهوم خاطره جمعی را به کار نبرد اما رویکرد وی درک روشنی از نیاز به تداوم تاریخی را نشان می‌دهد (Misztal, 2009, 123). هالبواکس این واژه را از ترکیب دو مفهوم «جمعی» از امیل دورکیم و «خاطره» از برگسون ابداع کرد. خاطره جمعی به معنی خاطراتی است که گروهی از انسان‌ها در آن سهیم بوده، آن را به دیگران انتقال می‌دهند و در شکل‌گیری آن دخالت دارند. وی خاطره را جمعی می‌داند و برای آن دلایلی دارد: نخست آنکه خاطره دارای محتوای اجتماعی است، زیرا اکثر خاطرات یک فرد در حضور دیگران و در محل زندگی اجتماعی صورت می‌پذیرد و دوم اینکه جهت به یاد آوردن و گرامی داشتن خاطرات از نقاط مرجع زمانی و مکانی استفاده می‌شود که جنبه اجتماعی دارند و سوم اینکه انسان‌ها خاطرات را در کنار هم به یاد می‌آورند (Paez, 1997, 152). خاطرات اجتماعی ممکن است به وقایعی مربوط شوند که در طول زندگی، یا حتی قبل از تولد فرد رخ داده‌اند و به تاریخ خانواده، گروه‌های قومی، منطقه یا جهان تعلق دارند. در مورد دوم، آن چه به یاد می‌آید، به تجارب شخصی فرد بستگی ندارد، بلکه به سنت‌های شفاهی، نقل روایت‌ها و انگیزه شخصی کشف وقایع گذشته مربوط می‌شود (Lewicka, 2008, 1-23). خاطره جمعی از دهه ۱۹۷۰ به این سو و در نتیجه به‌کارگیری پیشنهاد‌های منشور آتن و تبعات آن مورد توجه قرار گرفت. افرادی همچون آلدو روسی^۴، کریستین نوربرگ^۵، کوین لینچ^۶، کریستوفر الکساندر^۷، والتر بنیامین^۸ و کریستین بویر^۹ هر یک به بیان جنبه‌های گوناگون ارتباط خاطره جمعی با مکان و هویت پرداخته‌اند (آزاد و پرتوی، ۱۳۹۲، ۳). از آن پس مطالعات در خصوص مفهوم خاطره جمعی وسعت زیادی پیدا نمود به طوری که در طول چند دهه گذشته، خاطره جمعی به موضوع مورد علاقه مجدد در علوم انسانی و اجتماعی تبدیل شده و در حال حاضر بخش مهمی از فعالیت میان‌رشته‌ای در مطالعات مرتبط با این بحث را به خود اختصاص داده است (Wertsch & Roediger, 2008, 318). در پژوهش‌های صورت گرفته در مورد مفهوم خاطره جمعی نیز

تاکنون مفاهیم و ابعاد متفاوت این موضوع در بافت تاریخی شهرهای مختلف بررسی شده است که در ادامه به بررسی برخی از پژوهش‌های مرتبط می‌پردازیم.

در پژوهش صورت پذیرفته‌ای با عنوان «بررسی تحولات بافت و تأثیر آن بر خاطره‌زدایی از بافت‌های کهن (نمونه موردی: محله عودلاجان تهران)» به تغییرات ایجاد شده در محله عودلاجان بر مبنای عوامل مؤثر بر خاطره‌زدایی پرداخته شده است. هدف از این پژوهش تحلیل اثر تغییرات کالبدی بر خاطره‌زدایی در بافت تاریخی تهران است و نمونه موردی بررسی شده خاطره‌زدایی از بافت محله عودلاجان است. نتیجه این پژوهش مبتنی بر آن است که اگر قرار است هرگونه تغییری اعم از بهسازی، نوسازی و یا بازسازی در یک بافت صورت بگیرد، برای حفظ هویت شهری و جمعی باید در امتداد تاریخی آن بافت باشد و تنها به این صورت می‌توان حافظه جمعی و به تبع آن خاطره شهری را حفظ نمود (فدایی‌نژاد و کرم‌پور، ۱۳۸۵). در پژوهش دیگری تحت عنوان «نقش خاطره جمعی در باززنده سازی بافت‌های شهری» به ارائه راهکارهایی در خصوص ناحیه تاریخی لاهیجان، سه عامل «حس تعلق»، «انسجام اجتماعی» و «حس مکان» به عنوان کارکردهای روان‌شناختی، اجتماعی و محیطی خاطره جمعی پرداخته شده و در پی آن تأثیر خاطره جمعی از طریق این کارکردها بر ابعاد اجتماعی، اقتصادی، زیست‌محیطی، مدیریتی و فرهنگی باززنده‌سازی شهری مطرح گردیده است (حسینی کومله و علمباز، ۱۳۹۲). در پژوهش بعدی که با عنوان «نقش خاطره جمعی بر حفاظت و نگهداری محلات تاریخی (محله لب آب شیراز)» صورت گرفته به نقش خاطره جمعی در حفاظت و نگهداری از بافت تاریخی پرداخته شده است. روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و مشاهده غیرمستقیم و میدانی است. نتایج حاصل نشان می‌دهد خاطره جمعی در حفاظت بافت تاریخی مؤثر است و این امر سبب کاهش فرسودگی آن مکان می‌شود و با بررسی عوامل مؤثر بر خاطره جمعی به این نتیجه رسیده است که تصویر ذهنی، شناخت مکان، تعاملات اجتماعی، هویت مکانی و حس تعلق در بافت تاریخی می‌تواند سبب حفاظت این بافت تاریخی گردد (محمدی و دیگران، ۱۳۹۴). همچنین در پژوهشی تحت عنوان «بازطراحی بازار مبتنی بر قابلیت شکل‌گیری و ثبت خاطره جمعی نمونه موردی: بازار خان شهر یزد» با هدف ایجاد بستری مناسب مبتنی بر دو مرحله اول یعنی قابلیت شکل‌گیری و ثبت خاطره جمعی در بازار خان یزد به تحقیق پرداخته شده است. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و پیمایشی انجام شده و در روند آن مشخص شد که خاطره جمعی واجد ابعاد اجتماعی، مکانی، زمانی و احساسی است (توکلیان فردوسی و دیگران، ۱۳۹۵).

در پژوهشی تحت عنوان «اهمیت حفظ هویت شهری و خاطره در برنامه‌ریزی فضایی: ارزیابی یاسیادا» به بررسی نقش حفاظت از هویت شهری و خاطره جمعی از طریق بررسی رویکردهای برنامه‌ریزی شهری در یاسیادا پرداخته شده است. این پژوهش از طریق مطالعات و برداشت‌های میدانی، به شناخت تاریخ جزیره یاسیادا به منظور توسعه فرهنگی منطقه مبادرت کرده است. در پایان پژوهش مشخص شد بدون استفاده از استراتژی مرتبط با حفظ هویت شهری و خاطره جمعی نمی‌توان به اهداف توسعه‌ای متناسب با ارزش‌های محدوده دست یافت (Alpay, 2017). در پژوهشی دیگر با عنوان «فضاهای شهری، فرهنگ‌های شهری و خاطرات جمعی» به اهمیت حفظ و بررسی خاطره جمعی در درک، ایجاد و استفاده از فضاهای شهری و فرهنگ‌های شهری پرداخته می‌شود و در نهایت به این نتیجه می‌رسد که شهرها توسط هویت جمعی، خاطرات مشترک، فرهنگ‌های گروهی و تاریخ‌های محلی شکل می‌گیرند و در صورت نیاز به شناخت زندگی یک شهر، پرداختن به خاطرات جمعی مردم آن شهر امری ضروری و مهم تلقی می‌شود زیرا شهرها مکان‌هایی شکل گرفته از خاطرات جمعی هستند که چشم‌اندازهای مشترکی میان گذشته و آینده دارند (Hunter & Loughran, 2015).

روش پژوهش

پس از شناخت مفاهیم و بررسی پیشینه مرتبط با موضوع پژوهش، به تأثیرشناسی مداخلات بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد و سنجش، طبقه‌بندی و جمع‌بندی نظریات آنها در این باب پرداخته می‌شود. شهر مشهد به دلیل سابقه تاریخی و وجود حرم امام‌رضا (ع) نه تنها در سطح منطقه بلکه به صورت جهانی نیز شناخته شده است و سالانه تعداد کثیری از زائران و مسافران به این شهر سفر می‌نمایند. به غیر از شهروندان، افراد فراوانی از دیگر نقاط نیز از محدوده مورد بررسی خاطراتی در ذهن دارند. اما از آنجا که بخش عظیمی از بافت تاریخی مشهد و بازار آن به مرور زمان و طی مداخلات اجرا شده، آسیب دیده و یا تخریب شده است، این محدوده تاریخی در خاطر سایر افراد غیربومی تا حدود زیادی به فراموشی سپرده شده است و به دلیل عدم اطلاع‌رسانی مناسب و حفاظت نمودن از ارزش‌های به‌جای‌مانده از آن، توجه چندانی به محدوده مبذول نگشته است.

لذا در انتخاب جامعه مورد بررسی به بازاریان اصیل بازار فرش به‌عنوان تنها بخش باقی‌مانده از بازار تاریخی مشهد بسنده شده، تعداد مصاحبه‌های صورت پذیرفته از آنها تا دستیابی به پاسخ‌های تکراری ادامه داشته و در مجموع ۲۵ مصاحبه انجام شده است. مصاحبه‌های انجام گرفته به صورت باز و نیمه‌باز شامل طرح سؤال و مصاحبه بوده است و پس از گردآوری داده‌های مورد نیاز به تحلیل و بررسی ابعاد مختلف و کیفیات ویژه خاطرات جمعی در محدوده تحت تأثیر مداخلات شهری صورت گرفته، پرداخته شده است. در این پژوهش سعی شده است تا خاطرات جمعی بازاریان بازار قدیم مشهد تحت تأثیر چهار مؤلفه مکان (کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد) طبقه‌بندی گردد تا بتوان به هدف نهایی دست یافت. در این پژوهش بر مبنای مضامین مورد سنجش در مصاحبه‌ها و شماره‌گذاری آنها طبق سؤالات مطرح شده از بازاریان بازار فرش مشهد، ذیل هر پاسخ داده شده به هر سؤال توسط هر ۲۵ نفر، شاخص‌هایی از پاسخ‌های آنها احصا شده است که در نتیجه پژوهش آورده شده‌اند. برای مثال هر فرد در پاسخ به هر سؤال به مواردی اشاره نموده است که پس از جمع‌آوری تمامی پاسخ‌های داده شده به هر سؤال توسط کلیه افراد و حذف موارد تکراری که به خاطره‌ای مشابه اشاره داشته‌اند، شاخص‌ها گردآوری شده‌اند. در نهایت کدی جهت شناسایی به هر شاخص به‌عنوان کد مضمون تعلق گرفته تا ارتباط آن را با ۱۱ مضمون مورد سنجش در خاطرات جمعی بازاریان بازار فرش مشهد نشان دهد. در این روند هر شاخص می‌تواند به چندین مضمون مرتبط بوده و کدهای مربوطه به آن تعلق گرفته باشد.

اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش ایجاد معرفت و حفاظت از ارزش‌های مرتبط با نقش فرهنگی - تاریخی بازار قدیم مشهد در خاطر ذی‌مدخلان با استفاده از شناخت تأثیرات مداخلات شهری در بافت تاریخی مشهد بر خاطرات جمعی جامعه بومی این بازار است. از اهداف فرعی این پژوهش می‌توان به شناسایی عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری و از میان رفتن خاطرات جمعی در محدوده بازار تاریخی مشهد اشاره نمود. برای دستیابی به اهداف، تأثیرات مداخلات بر شکل‌گیری خاطرات جمعی بازاریان از طریق سنجش موارد ۱ الی ۵ بررسی می‌گردد که این موارد در جهت پاسخگویی به اهداف زیرمجموعه A و B طرح گردیده‌اند. همچنین به منظور دستیابی به تأثیرات مداخلات بر حذف و کمرنگ شدن خاطرات جمعی بازاریان، موارد ۶ الی ۱۱ بررسی می‌گردند که این موارد در جهت پاسخگویی به اهداف زیرمجموعه C، D و E طرح شده‌اند. لازم به ذکر است که تمامی اهداف زیرمجموعه از A تا E متناسب با جمیع مؤلفه‌های مکان شامل کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد، کلیه خاطرات جمعی احصا شده از جامعه بومی بازار فرش مشهد را پوشش داده، آنها را در زمینه‌های مختلف مورد بررسی قرار می‌دهند. روابط میان این اجزا در جداول ۲، ۳ و ۴ نشان داده شده است.

مداخلات شهری در جداول ۵، ۶، ۷ و ۸ آورده شده است و ارتباط آنها با ۱۱ مضمون مورد سنجش در پژوهش (طبق جدول ۳) براساس اهداف زیرمجموعه (طبق جدول ۲) به صورت کد در این جداول تبیین شده است.

خاطرات در حوزه کالبد با بعدها کالبدی - محیطی، تاریخی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی مرتبط بوده، تمامی آنها در برگیرنده بعد کالبدی - محیطی هستند. براساس بررسی‌های انجام شده تأثیر مداخلات صورت پذیرفته بر تمامی خاطرات مرتبط با این حوزه منفی ارزیابی شده است.

در وضعیت موجود از ۱۸ شاخص احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان بازار قدیم مشهد در این حوزه، ۲ شاخص مرتبط با بازار فرش همچنان برقرار است، ۵ شاخص در حال فراموشی بوده و ۱۱ شاخص از دست رفته برآورد شده است. فراوانی خاطرات از دست رفته نشان‌دهنده میزان تخریب و از میان رفتن عناصر شکل دهنده به خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد در حوزه کالبدی است.

جدول ۵. تأثیرات مداخلات صورت پذیرفته بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد در زمینه شکل‌گیری و حذف آنها در حوزه کالبدی

کد مضمون	شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان	ابعاد شاخص					میزان پایداری شاخص
		کالبدی - محیطی	تاریخی	اقتصادی	مذهبی	اجتماعی	
۲	ویژگی‌های کالبدی راسته‌ها و سراهای بازار قدیم						منفی
۲	ساختار و ویژگی‌های کالبدی بازار فرش کنونی						منفی
۳.۲.۱	سرپوشیده بودن بازار قدیم با سقف اجری گنبدی شکل						منفی
۲	ویژگی‌های کالبدی خانه‌های قدیمی محدوده						منفی
۲	خانه پاسیان بازار						منفی
۱۰	منابع طبیعی محدوده همانند باغات، جوی‌های آب و درخت‌های اطراف آنها						منفی
۵	بناهای تاریخی محدوده بازار						منفی
۲	وجود سواره در انتهای بازار در گذشته: سمت راست به طرف کوچه زغال فروش‌ها و محله چهارباغ، روبه‌رو به طرف حرم امام رضا (ع) و سمت چپ به پل فردوسی و محله سرشور						منفی
۱۰.۷.۹.۲	مغازه‌های قدیمی محدوده بازار						منفی
۸.۱۰.۲	ارزش‌های کالبدی حرم مطهر امام رضا (ع) در محدوده بازار						منفی
۲.۳	کوچه گندم‌آباد و آسیاب موجود در محدوده بازار						منفی
۱۳۳۹۶	بازار فرش به‌عنوان تنها بقایای به‌جای مانده بازار از تاریخی مشهد						منفی
۱۰.۷.۹.۶.۲.۳.۱	بازار وسیع مشهد در قدیم به‌عنوان مرکز تجارت شهر، معبر اصلی آن و جزوی از ساختار اولیه شهر مشهد						منفی
۲.۳.۱	سراها و تیمچه‌های بزرگ و قدیمی بازار						منفی
۲	بازار در گذشته اتصال دهنده محله‌های اصیل و قدیمی محدوده یافت تاریخی شهر به حرم امام رضا (ع) بوده						منفی
۲	سلسله مراتب دسترسی از بازار به حرم امام رضا (ع)						منفی
۲	فلکه حضرت						منفی
۱۰.۷.۶	کاربری مسکونی - تجاری محدوده بازار قدیم به‌خصوص در کوچه سرشور						منفی

حوزه کالبد

تمامی خاطرات حوزه تصورات دارای بعد معنایی و اکثر آنها به نحوی با بعد تاریخی موجود در محدوده و ارزش‌های مرتبط با آنها مرتبط بوده‌اند که تأثیر مداخلات صورت پذیرفته بر آنها منفی ارزیابی شده است. در وضعیت موجود از ۱۶ شاخص احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان بازار قدیم مشهد در این حوزه، ۱۲ شاخص در حال فراموشی است، ۴ شاخص از دست رفته برآورد شده و هیچ شاخص برقرار و پویایی از میان خاطرات در این حوزه احصا نگشته است.

جدول ۶. تأثیرات مداخلات صورت پذیرفته بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد در زمینه شکل‌گیری و حذف آنها در حوزه تصورات

کد مضمون	شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان	ابعاد شاخص		تأثیر مداخلات بر شاخص	میزان پایداری شاخص
		تاریخی	معنایی		
۱	نظم و یکپارچگی در سبک کسب و کار خاص بازار			منفی	در حال فراموشی
۷.۶	علاقه‌مندی و احساس خوشایند مخاطبان نسبت به بازار			منفی	در حال فراموشی
۱۱	رضایت بازاریان از مداخلات صورت پذیرفته در بازار			منفی	در حال فراموشی
۳	صداهای مختلف در گذشته بازار همچون صدای ماشین سنگ‌تراشی از مغازه فیروزه فروشی و رنگ پارچه‌های پارچه فروشی‌ها			منفی	از دست‌رفته
۳۲	طعم و بوی شیرینی‌های قنادی نادعلی‌زاده در بازار			منفی	از دست‌رفته
۱۰.۷.۹.۶.۴.۲	صفات مثبت بازاریان			منفی	در حال فراموشی
۲	رونق زندگی و بهتر بودن شرایط بازار در قدیم و رضایت بازاریان			منفی	در حال فراموشی
۲	وجود پارچه‌فروشی دهقان در بازار زنجیر، حضور حاج مهدی فرمان (یکی از بزرگان بازار) در سرای سیگاری، مغازه نقیب کفاش و پارچه فروشی قانع			منفی	از دست‌رفته
۲	وجود درخت کاج کهنی در کوچه شوکت‌الدوله			منفی	از دست‌رفته
۶	نام اصیل مکان‌های تاریخی بازار			منفی	در حال فراموشی
۱.۷.۶	آداب و رسوم‌هایی موجود در بازار			منفی	در حال فراموشی
۱	اصالت بازار			منفی	در حال فراموشی
۱	زیبایی و جلوه‌های بصری بازار			منفی	در حال فراموشی
۱۳	تاریخ و گذشته بازار و هویت بازاریان			منفی	در حال فراموشی
۱۰	آگاهی از ارزش‌هایی نظیر قدمت و معنویت در بازار			منفی	در حال فراموشی
۱.۱۰	خاطرات کودکی بازاریان و حس تعلق آنها به بازار			منفی	در حال فراموشی

حوزه تصورات

خاطرات در حوزه فعالیت‌ها با بعدهای عملکردی، اقتصادی، ساختاری، اجتماعی، مذهبی، تفریحی، فرهنگی، مدیریتی و سیاسی مرتبط هستند که این موضوع نشان می‌دهد حوزه فعالیت بیشترین ابعاد در میان حوزه‌های چهارگانه مورد بررسی در پژوهش را به خود اختصاص می‌دهد. بعد عملکردی در تمامی خاطرات این حوزه به چشم می‌خورد و تأثیر مداخلات بر اکثر خاطرات فعالیتی اشاره شده منفی بوده است. در وضعیت موجود از ۴۰ شاخص احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان بازار قدیم مشهد در این حوزه، میزان پایداری ۳ شاخص برقرار، ۱۹ شاخص در حال فراموشی و ۱۸ شاخص از دست‌رفته ارزیابی شده است. فراوانی شاخص‌های از دست‌رفته و شاخص‌های فراموش شده در این حوزه حاکی از شرایط نامناسب در تمامی ابعاد معرفی شده در خصوص خاطرات و ارزش‌های محدوده است.

جدول ۷. تأثیرات مداخلات صورت پذیرفته بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد در زمینه شکل‌گیری و حذف آنها در حوزه فعالیت‌ها

میزان پایداری شاخص	تأثیر مداخلات بر شاخص	ابعاد شاخص								شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان	کد مضمون	
		سیاسی	مدیریتی	فرهنگی	تجربی	مذهبی	اجتماعی	ساختاری	اقتصادی			عمرگزی
	خشی										فعالیت مأمور روشن نمودن بازار با چراغ‌های روغنی و پیه‌سوز	۲.۳
	منفی										فعالیت پاسبان‌ها جهت ایجاد امنیت در بازار	۳.۲
	منفی										فعالیت‌های کارگران	۴
	منفی										فعالیت باربری‌ها و گاری‌های حمل بار	۳
	منفی										فعالیت بازاریان اصیل و قدیمی	۸.۶
	منفی										کسب و کار فرش در بازار	۸
	منفی										پادویی، وردستی و شاگردی و دلالی در نظام بازار	۲
	منفی										دستفروشی و بساط‌های جلوی مغازه‌ها در بازار	۲
	منفی										مبادله کالا به کالا در بازار	۲
	منفی										برداشتن آب یا کوزه از آب‌انبار بازار (حوض چهل پایه) توسط برخی از بازاریان در کودکی	۲
	منفی										مراجعه برخی از اهالی بازار به حمام سالاربهادر	۲
	منفی										مراجعه اهالی بازار به سرای وسیع و خاطره انگیز محمدیه	۲
	منفی										مراجعه اهالی به بازار زنجیر جهت ورود به حرم امام رضا	۲
	منفی										مراجعه بازاریان قدیمی به حمام شاه جهت استحمام	۲
	منفی										ارتباطات میان افراد و فعالیت اقشار مختلف مردم، مسافران و زائران در بازار	۷.۹.۶.۳.۱
	منفی										بازی نمودن برخی از بازاریان در کودکی در کوچه‌پس کوچه‌های اطراف بازار	۳.۲
	منفی										مراجعه بازاریان از سر کار به حرم جهت برگزاری نماز ظهر	۲.۳
	منفی										عزاداری هیئت ترک‌ها و کرمانی‌ها در محدوده بازار	۴.۲

حوزه فعالیت‌ها

ادامه جدول ۷. تأثیرات مداخلات صورت پذیرفته بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد در زمینه شکل‌گیری و حذف آنها در حوزه فعالیت‌ها

کد مضمون	شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان	ابعاد شاخص										تأثیر مداخلات بر شاخص	میزان پایداری شاخص
		عمرگیزی	انحصاری	سازگاری	انحصاری	سازگاری	عمرگیزی	انحصاری	سازگاری	عمرگیزی	انحصاری		
۲.۳	کمک نمودن فرزندان بازاریان به آنها در کارهای بازار											منفی	در حال فراموشی
۴	خرید نمودن برخی از افراد از هیئت‌های شهرهای مختلف از بازار قدیم پس از اتمام عزاداری											منفی	از دست‌رفته
۲	مراجعه بازاریان قدیمی به مسجد شاه جهت شرکت در نماز											منفی	در حال فراموشی
۷.۹.۶.۲	عبور هیئت‌های عزاداری جهت تشرف به حرم امام رضا (ع) از مسیر بازار											منفی	از دست‌رفته
۴.۲	مراجعه برخی از بازاریان قدیمی به مسجد صدیقی‌ها معروف به مسجد ترک‌ها یا آذری‌ها											منفی	از دست‌رفته
۲	مراجعه مردم با الاغ و اسب به زیارت حرم و بستن آنها در نزدیکی فلکه حضرت یا سرای محمدیه											خنثی	از دست‌رفته
۲	مراجعه برخی از بازاریان به همراه یکدیگر به قهوه‌خانه‌ها و رستوران‌های محدوده بازار در گذشته											منفی	در حال فراموشی
۴.۲	شرکت نمودن بازاریان در مراسم فوت سایر اهالی بازار											خنثی	در حال فراموشی
۲	دعوت از بزرگان قدیمی بازار جهت شرکت در مراسم عقد و عروسی اهالی محدوده											خنثی	در حال فراموشی
۴.۲	تعطیل گشتن بازار در ایام عزاداری، شرکت بازاریان در مراسم و اطعام عزاداران											خنثی	در حال فراموشی
۲.۳	حال و هوای پر از تنش بازار در زمان انقلاب											خنثی	از دست‌رفته
۴	مراسم مسجد بازار فرش فروش‌ها (معروف به مسجد چهل‌پایه)											منفی	در حال فراموشی
۱۰	فعالیت مسئولان و متخصصان نسبت به بازار											منفی	در حال فراموشی
۴	برگزاری جشن‌های مختلف در بازار											منفی	در حال فراموشی
۲	مشارکت نمودن بازاریان در حل مشکلات به یکدیگر و مراجعه به بزرگان بازار و اوستاها											منفی	در حال فراموشی
۷.۹.۶	فعالیت گردشگران و توریست‌ها											منفی	در حال فراموشی
۲	برگزاری مراسم عزاداری در سراهای تاریخی بازار											منفی	از دست‌رفته

ادامه حوزه فعالیت‌ها

خاطرات در حوزه رخداد در برگیرنده ابعادی نظیر حوادث طبیعی، حوادث انسانی، بعد اجتماعی، مدیریتی و سیاسی است. تأثیر مداخلات بر اکثر خاطرات در این حوزه خنثی ارزیابی شده است. در وضعیت موجود از ۱۵ شاخص احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان بازار قدیم مشهد در این حوزه، ۱۳ شاخص در حال فراموشی و ۲ شاخص برقرار است و هیچ شاخصی از دست‌رفته‌ای از میان خاطرات در این حوزه احصا نگشته است.

جدول ۸. تأثیرات مداخلات صورت پذیرفته بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد در زمینه شکل‌گیری و حذف آنها در حوزه رخداد

میزان پایداری شاخص	تأثیر مداخلات بر شاخص	ابعاد شاخص					شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان	کد مضمون
		تاریخی	معماری	اجتماعی	حوادث انسانی	حوادث طبیعی		
در حال فراموشی	خنثی						وقوع سیلی عظیم در محدوده بازار	۲
در حال فراموشی	خنثی						متولد شدن برخی از بازاریان در خانه‌های پشت مغازه‌های بازار	۲
در حال فراموشی	خنثی						گم شدن در کودکی در بازار	۲
در حال فراموشی	خنثی						انتقال سریع خبرهای مختلف میان اهالی بازار	۲
برقرار	خنثی						درگیری میان خریدار و مشتری در برخی موارد	۲
برقرار	خنثی						پیدا شدن دوست و دشمن در بازار برای بازاریان	۲
در حال فراموشی	خنثی						ایجاد درگیری میان تجار و باربرها	۲
در حال فراموشی	خنثی						ایجاد شایعه در مورد اتفاق‌های بازار	۲
در حال فراموشی	خنثی						ایجاد درگیری میان هیئت‌های عزاداری در برخی موارد	۲
در حال فراموشی	منفی						شرایط آسایشی در بازار	۲.۹
در حال فراموشی	منفی						ارامش در بازار	۱۱.۱۰
در حال فراموشی	خنثی						وقوع آتش‌سوزی در بازار	۲
در حال فراموشی	خنثی						حمله به حرم امام رضا (ع) در نزدیکی بازار	۲
در حال فراموشی	منفی						حضور ساکنان بومی در محدوده	۲
در حال فراموشی	منفی						امنیت در بازار	۱۰.۹.۶.۲

حوزه رخداد

تحلیل یافته‌ها

یافته‌های پژوهش بر مبنای جمع‌بندی شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان در هر چهار حوزه کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد و نحوه تأثیرگذاری مداخلات بر آنها در کنار ارزیابی میزان پایداری شاخص‌ها تحت تأثیر اقدامات شهری مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. با توجه به یافته‌های پژوهش مبتنی بر خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد و طبقه‌بندی صورت پذیرفته در زمینه احصای شاخص‌هایی از این خاطرات، به نظر می‌رسد که می‌توان میزان پایداری ارزش‌های نهفته در آنها را بر اساس سه حالت برقرار، فراموش شده و از دست‌رفته دسته‌بندی نمود.

خاطراتی که میزان پایداری شاخص‌ها در آنها همچنان برقرار است، به صورت محدود و اندک در سه حوزه کالبد، فعالیت و رخداد قابل مشاهده هستند که این بدان مفهوم است که در حوزه تصورات خاطراتی

که همچنان شاخص‌های موجود در آنها برقرار و پویا باشند در خاطر بازاریان تداعی نشده است. این موضوع نیز نشان می‌دهد که مداخلات صورت پذیرفته در محدوده بیشترین تأثیر را در حوزه تصورات و معانی ارزشمند شکل‌دهنده به خاطرات جمعی بازاریان از بازار قدیم مشهد گذاشته است که بازیابی و تداعی آنها در این حوزه بسیار دشوار و در مواردی غیرقابل برگشت است. این مسئله بازگوکننده عمق آسیب‌رسانی مداخلات به خاطرات بازاریان و عوامل شکل‌دهنده آنها است. در این میان خاطراتی که میزان پایداری شاخص‌های آنها به صورت برقرار و پویا احصا شده‌اند اکثراً مرتبط با بازار فرش (که در حال حاضر به‌عنوان بقایایی از بازار قدیم مشهد وجود دارد)، حرم امام رضا (ع) و مسائل اجتماعی که تأثیر مداخلات بر آنها خنثی بوده، هستند.

خاطراتی که میزان پایداری شاخص‌ها در آنها در حال فراموشی است، بیشترین تعداد خاطرات را به خود اختصاص داده‌اند و در هر چهار حوزه کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد یافت گردیده‌اند. تأثیر مداخلات در حوزه کالبد بر تمامی این خاطرات منفی بوده است و از عوامل اصلی کمرنگ شدن و فراموش شدن خاطرات جمعی جامعه بومی بازار قدیم مشهد محسوب می‌شود. این مداخلات سبب آسیب رساندن و از میان رفتن بخشی از ویژگی‌های کالبدی بناهای به‌جای مانده در محدوده مانند خانه‌ها و مغازه‌های قدیمی، تغییر کاربری محدوده از مسکونی - تجاری به تجاری - خدماتی، تحت‌الشعاع قرار گرفتن ارزش‌های کالبدی بناهای تاریخی محدوده و حرم امام رضا (ع) در میان تخریب‌های گسترده و نوسازی‌های صورت‌پذیرفته در جهت گسترش و توسعه بافت پیرامونی حرم امام رضا (ع) و به‌روزرسانی محدوده مغایر با ارزش‌های موجود در آن و تنها در راستای سودجویی اقتصادی از زائران و مسافران این شهر گردیده است. خاطراتی که در حوزه فعالیت در حال فراموش شدن هستند بیشترین تعداد خاطرات را در بین چهار حوزه مطرح شده شامل می‌گردند. این موضوع نشان‌دهنده این مسئله است که فعالیت‌های موجود در گذشته بازار از سایر جنبه‌های بررسی شده به میزان بیشتری در معرض خطر فراموش شدن قرار گرفته‌اند و ضروری است جهت احیا و بازگرداندن آنها اقدامات اساسی و برنامه‌ریزی شده‌ای مطابق با ارزش‌های موجود در محدوده صورت بگیرد. همچنین درخصوص تأثیر مداخلات صورت پذیرفته در محدوده بر شاخص‌های احصا شده از خاطرات جمعی بازاریان در حوزه فعالیت، به نظر می‌رسد تأثیر این مداخلات تنها بر روابط درونی میان بازاریان همچون شرکت نمودن آنها در مراسم فوت و یا عروسی یکدیگر خنثی بوده و بر سایر فعالیت‌های موجود در بازار از گذشته تاکنون، تأثیرات منفی برجای گذاشته است. تأثیر مداخلات بر خاطرات موجود در حوزه رخداد به‌خصوص خاطراتی که ارتباط بیشتری با حوادث طبیعی و انسانی پیش آمده در بازار داشته‌اند، اکثراً خنثی است، درحالی‌که تأثیر این مداخلات بر خاطراتی که در این حوزه در اثر ابعاد اجتماعی و مدیریتی تحت‌الشعاع گرفته بودند، منفی برآورد شده است. این خاطرات بیشتر با موضوعات آسایش، آرامش و امنیت موجود در محدوده مرتبط بودند که از عوامل مؤثر بر حضورپذیری و ماندگاری مخاطبان، ساکنان و بازاریان در محدوده به‌شمار می‌روند. تأثیر مداخلات بر تمامی خاطرات موجود در حوزه تصورات منفی بوده است. این خاطرات بیشتر به رضایت، علاقه‌مندی و احساس تعلق و مسئولیت بازاریان نسبت به بازار، گذشته، حال و آینده آن، هویت و اصالت گذشته آن، خاطرات کودکی و خانوادگی، نام‌های قدیمی، ارزش‌های مختلف، آداب و رسوم‌ها و نظام موجود در گذشته بازار معطوف است که معانی مرتبط با این موارد در حال فراموش شدن از خاطر بازاریان است و نیاز به تغییرات اساسی در سیستم مداخلات در حال اجرا و یا در دست اجرا دارد. همچنین در صورت امکان رسیدگی و ایجاد شرایطی مناسب جهت بازیابی و تداعی برخی از آنها ضروری به نظر می‌رسد تا از این طریق بتوان از حذف دائمی و غیرقابل‌بازگشت ارزش‌های مرتبط با آنها جلوگیری نمود.

خاطراتی که میزان پایداری شاخص‌ها در آنها از دست رفته است، در سه حوزه کالبد، تصورات و فعالیت یافت گردیده‌اند که این بدین مفهوم است که در حوزه رخداد هنوز هم ایجاد و شکل‌گیری خاطراتی از این جنس امکان‌پذیر است و می‌توان آنها را در خاطر بازاریان تداعی نمود. تأثیرات حاصل از مداخلات بر تمامی خاطرات در حوزه کالبد منفی بوده و این بدان معنا است که طی گسترش‌ها، توسعه‌ها و نوسازی‌های صورت پذیرفته در محدوده، بناهای ارزشمند و تاریخی موجود در گذشته بازار قدیم مشهد، ساختار و ویژگی‌های کالبدی آنها، راسته‌های و سراهای بازار، خانه‌ها و مغازه‌های قدیمی و سایر عناصر تشکیل‌دهنده بازار که سلسله مراتب خاطره‌انگیز دسترسی از بازار قدیم تا حرم امام رضا (ع) را تشکیل می‌دادند، تخریب گشته‌اند. در نتیجه پایداری شاخص‌ها در این حوزه از دست رفته است و بازیابی و تداعی مجدد آنها در اکثر موارد غیر ممکن و دشوار است. در حوزه فعالیت تأثیر مداخلات بر خاطرات جمعی بازاریان در موارد اندکی خنثی بوده است که برای مثال پایداری آنها ناشی از گذر زمان از دست رفته مانند خاطرات مرتبط با زمان انقلاب در محدوده بازار بوده است؛ همچنین خاطراتی که پایداری آنها به سبب پیشرفت زمانه و برطرف شدن نیازهای معاصر از میان رفته است، مانند خاطرات مرتبط با چگونگی روشن نمودن فضای بازار. اما مداخلات بر سایر خاطرات این حوزه تأثیر منفی گذاشته‌اند، زیرا فعالیت‌های سازنده این خاطرات در پیوند با بناها و ویژگی‌های مکانی و کالبدی در محدوده بازار قدیم شکل گرفته بودند که در حال حاضر به دلیل مداخلات توسعه‌ای و نوسازی صورت پذیرفته در محدوده تخریب شده‌اند و دیگر اثری از آنها به چشم نمی‌خورد. در حوزه تصورات، تأثیر مداخلات بر خاطرات جمعی بازاریان در تمامی موارد منفی بوده است و میزان پایداری شاخص‌ها در خاطراتی که برای مثال در خصوص رنگ‌ها، صداها، بوها، طعم‌ها، نام‌ها و عناصر خاص و خاطره‌انگیزی بوده‌اند، از دست رفته تلقی می‌گردند. همچنین در فرآیند تحلیل یافته‌های پژوهش وزن مشخصی از پاسخ‌های داده شده در مورد خاطرات جمعی جامعه بومی بازار تاریخی فرش مشهد نسبت به چهار مؤلفه مکان (کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد) و مضامین مورد سنجش در پرسش‌ها (طبق جدول ۳) به دست آمد که طبقه‌بندی و تحلیل این بخش از یافته‌ها به شرح زیر است.

جدول ۹. بررسی ارتباط میان مؤلفه‌های مکان و مضامین مورد سنجش در مصاحبه‌ها بر مبنای یافته‌های پژوهش

مؤلفه مکان	کالبد	تصورات	فعالیت	رخداد
مضامین سنجش				
۱				
۲				
۳				
۴				
۵				
۶				
۷				
۸				
۹				
۱۰				
۱۱				

جدول ۹ نشان می‌دهد که موارد مطرح شده به‌عنوان شاخص شماره ۱، ۲، ۳، ۶، ۹ و ۱۰ که به مضامینی همچون توصیف بازار فعلی از سوی بازاریان، خاطرات بازاریان از بازار، خاطرات مرتبط با تغییرات بازار نسبت به گذشته، مشکلات بازار و محدوده آن و خاطرات مربوط به ساختمان‌سازی‌ها و خیابان‌کشی‌های اطراف بازار اشاره داشته‌اند، هر ۴ مؤلفه مکان را پوشش می‌دهند. همچنین درمورد شاخص شماره ۳ با مفهوم ویژگی‌های بازار در تصورات بازاریان، خاطرات دربرگیرنده سه مؤلفه کالبد، تصورات و فعالیت بوده‌اند. شاخص شماره ۴ که مربوط به آداب و رسوم، مراسم و فعالیت‌هایی خاص در محدوده بازار بوده، تصورات و فعالیت‌های بازاریان را در برمی‌گیرد. شاخص شماره ۵ که به بناهای تاریخی محدوده بازار اشاره دارد، تنها دربرگیرنده مؤلفه کالبد از بین سایر مؤلفه‌های مکانی بوده است. شاخص شماره ۷ که به آثار فقدان و یا کم‌رنگ شدن خاطرات در بازار پرداخته است، مؤلفه‌های کالبد، تصورات و فعالیت را پوشش می‌دهد. شاخص شماره ۸ با مضمون آثار حذف اجزا و عناصر فعلی بازار بر بازاریان به دو مؤلفه کالبد و فعالیت اشاره دارد و در نهایت شاخص شماره ۱۱ کیفیت مداخله‌های صورت پذیرفته در محدوده را مورد سنجش قرار داده است که دو مؤلفه تصورات و رخداد تأثیر قابل توجهی بر آنها گذاشته‌اند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش براساس مطالعات صورت پذیرفته، مفهوم خاطره جمعی در مکان‌ها و بافت‌های تاریخی بررسی گردید و مشخص شد خاطره جمعی صورتی از خاطره است که فراتر از فرد بوده، از طریق اجتماع زندگی‌بخش به یک مکان تاریخی و بارزش به اشتراک گذاشته می‌شود. به‌واسطه این خاطرات و تطبیق آنها با اسناد و مدارک معتبر می‌توان به ساختار تاریخی یک شهر، رویدادهای تأثیرگذار بر کیفیت‌های آن، فعالیت‌های شکل‌دهنده به پویایی مکان و معانی اصیل موجود در یک محدوده در قالب مفاهیمی همچون سنت، فرهنگ و تمدن دست یافت. خاطرات جمعی سبب به‌وجود آمدن هویت مکانی در افراد یک اجتماع و در بافت‌های تاریخی می‌گردند که در پی این امر هویت هر فرد در آن فضا ارتقا می‌یابد. در صورت نادیده گرفته شدن خاطرات جمعی در اجتماعی مانند شهر و بافت تاریخی آن، بحران‌های هویتی در جامعه به‌وجود می‌آیند که نه تنها در زندگی اجتماعی موجود در آن مکان تأثیرات منفی برجای می‌گذارد، بلکه به مرور زمان سبب فراموش شدن اصالت و هویت آن شهر می‌شود. چنین شهری نه تنها برای ساکنانش بلکه برای تمامی افرادی که زمانی با آن در ارتباط بوده‌اند غریبه می‌شود و به تدریج برای همیشه از ذهن آنها پاک می‌گردد. بافت‌های تاریخی با مشخصاتی چون قدمت، اصالت و پیوستگی، سیر تحولات یک شهر را متشکل از مهم‌ترین ارزش‌های فرهنگی و وقایع تاریخی آن نمایان می‌کنند؛ دارای نظم، هماهنگی و جذابیت و زیبایی بوده و به افراد و مکان زندگی آنها هویت می‌بخشند. سرگذشت زندگی و تجربیات نسل‌های پیشین را آشکار و زمینه‌ای اصیل را برای زندگی آیندگان در پیوند با گذشته خود فراهم می‌آورند. اجزای این بافت‌ها به یکدیگر مرتبط بوده و مکمل هم هستند؛ فضای زندگی انسان که متشکل از کالبد، فعالیت، تصورات و رخداد است را شکل می‌بخشند و تداوم‌بخش خاطرات جمعی انسان‌ها در بستر خود هستند. اگر خاطرات جمعی مردم مرتبط با یک مکان همانند یک بافت تاریخی که هسته اولیه شکل‌گیری یک شهر و زندگی اجتماعی مردم آن شهر به حساب می‌آید، نادیده گرفته شود، تبعات ناشی از روند سریع و افزایش توسعه‌ها و مداخلات حاصل از نیازهای مدرن شهری در مکان‌های تاریخی، آنها را به دست فراموشی خواهد سپرد. در نتیجه، معضلات اجتماعی، فرهنگی و تاریخی در مکان پدید می‌آید و یکی از عواملی می‌گردد که باعث مهاجرت ساکنان بومی و اصیل یک محدوده و

جایگزینی جمعیت جدید بدون داشتن حس تعلق به آن مکان و ناآشنا به ارزش‌های نهفته در آن می‌شود. بنابراین می‌توان تأکید کرد که حفاظت از خاطرات جمعی موجود در یک مکان می‌تواند به حفاظت از شهرهای تاریخی کمک کند و ویژگی‌ها و ارزش‌های موجود در آن را حفظ نماید.

در این پژوهش بافت تاریخی مشهد و بازار قدیم آن به‌عنوان یکی از آسیب‌دیده‌ترین بافت‌های تاریخی از نظر بی‌توجهی به ارزش‌های مختلف موجود در آن طی مداخلات شهری مورد مطالعه قرار گرفت. با استناد به مطالعات و مصاحبه‌های انجام شده در بخش به‌جای مانده از بازار تاریخی مشهد (بازار فرش)، خاطرات جمعی بازاریان این محدوده شناخته شد و نکات به‌دست آمده از این خاطرات در جداول ارائه شده به صورت شاخص‌هایی مطرح و کدگذاری گردید. سپس تأثیرات مداخلات شهری در محدوده بازار بزرگ تاریخی این شهر بر خاطرات جمعی جامعه بومی ارزیابی شده است. یافته‌های حاصل از این سنجش در قالب چهار مؤلفه تأثیرگذار مکان (کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد) بر خاطرات جمعی در بافت‌های تاریخی، طبقه‌بندی و جمع‌بندی شد. با توجه به اطلاعات به‌دست آمده مشخص گردید اکثر خاطرات جمعی جامعه بومی این محدوده تحت تأثیرات منفی (در موارد اندکی خنثی) مداخلات شهری بدون برنامه‌ریزی صحیح و مغایر با حفظ ارزش‌های موجود در بافت تاریخی مشهد قرار گرفته‌اند. این پدیده سبب کم‌رنگ شدن و یا حذف شاخص‌های پایداری این خاطرات و ارزش‌های مرتبط با آنها شده است. تمامی تأثیرات منفی حاصل از مداخلات شهری صورت پذیرفته در این محدوده سبب‌ساز نقاط منفی مخربی بر هویت و اصالت این بافت تاریخی و ارزش‌های بازار قدیمی آن در هر چهار حوزه مطرح شده گردیده‌اند. این مسئله آسیب‌های فراوانی را در ابعاد مختلف به جایگاه تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی وارد نموده‌اند و سبب تنزل موقعیت آن در ساختار شهری و فراموش شدن آن در خاطر مخاطبان شده‌اند. لذا ضروری است مداخلات شهری در این محدوده سبب ایجاد پیوند میان ارزش‌های گذشته، حال و آینده گردند و به احساس تعلق، هویت و حس مکان مخاطبان به منظور بازگرداندن، ارتقا و حفظ خاطرات جمعی یاری برسانند. نوع مداخلات و اجرای آنها در این محدوده تاریخی و بافت ارزشمند پیرامونی باید به‌گونه‌ای انتخاب شود که هم جریان زندگی و فعالیت‌های مرتبط با بازار را تأمین نماید و هم موجبات تقویت حضور مردم در این عرصه را فراهم آورد. نتایج حاصل از تحلیل یافته‌های تکمیل شده مطابق با جدول ۹ نشان می‌دهد که در مقاله حاضر علاوه بر دستیابی به خاطرات جمعی جامعه بومی بازار تاریخی فرش مشهد به ارتباط بین آنها نسبت به چهار مؤلفه مکان (کالبد، تصورات، فعالیت و رخداد) پرداخته شده است. این نتایج در مقایسه با نتایج حاصل از پیشینه تحقیقات مرور شده نشان می‌دهد که در سایر پژوهش‌ها در صورت طبقه‌بندی و تبیین شاخص‌هایی جهت شناخت خاطرات جمعی و تأثیرپذیری آنها تحت تأثیر عواملی همچون مداخلات شهری، غالباً به مؤلفه‌های مرتبط با کالبد و فعالیت پرداخته شده است. ولیکن در این پژوهش به بررسی مؤلفه‌هایی همچون تصورات و رخداد نیز در شکل‌گیری و حذف خاطرات جمعی توجه شده است. لازم به ذکر است که در پژوهش‌های پیشین به نکاتی همچون نیاز به هم‌راستا شدن مداخلات شهری در امتداد تاریخی مکان جهت حفظ خاطرات جمعی، کارکردهای خاطرات جمعی و تأثیرات آن بر ابعاد مختلف زندگی شهری و تأثیرگذار بودن خاطرات جمعی بر حفاظت از بافت‌های تاریخی توجه شده است. در صورتی که در پژوهش حاضر به‌طور مشخص به بررسی تأثیر مداخلات شهری و گذر زمان بر خاطرات جمعی جامعه بومی بافت تاریخی شهر مشهد (در محدوده بازار فرش) پرداخته شده است.

پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های پیش‌نیاز برنامه‌ریزی‌ها و طرح‌های حفاظتی پایدار متناسب با حفظ و ارتقای ارزش‌های موجود در بافت تاریخی مشهد و بازار قدیم آن به‌عنوان بخشی از مهم‌ترین پژوهش‌های مورد

نیاز در وضع موجود انجام شود. همچنین روش و رویکرد لحاظ شده در این پژوهش به اجزای مختلف دیگر بافت‌های تاریخی - فرهنگی نیز قابل تعمیم خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

1. Hofmannsthl
2. Durkheim, Emile
3. Halbwachs, Maurice
4. Rossi, Aldo
5. Nuremburg, Christine
6. Lynch, Kevin
7. Alexander, Christopher
8. Walter, Benyamin
9. Boyer, Christine

فهرست منابع

- آزاد، زهرا، و پرتوی، پروین (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی جایگاه میدین تهران در حفظ و ارتقای خاطره جمعی شهروندان. فصلنامه مطالعات شهری، ۴، ۱-۱۲.
- اسمعیلیان، سحر، و پورجعفر، محمدرضا (۱۳۹۲). در جستجوی معیارهای شکل‌دهنده شبکه فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. مدیریت شهری، ۳۱، ۶۵-۸۱.
- تاجبخش، گلناز (۱۳۸۳). والتر بنیامین: دگرگونی تجربه و خاطره در عصر جدید و کلان‌شهر مدرن. نشریه هنرهای زیبا، ۲۰، ۵-۱۶.
- حائری، محمدرضا (۱۳۶۸). خدمات شهری در بافت‌های تاریخی. مجموعه مقالات بافت‌های شهری. همایش تخصصی بافت‌های شهری. مشهد: وزارت مسکن و شهرسازی.
- توکلیان فردوسی، مریم، اسماعیل‌پور، نجم، و نقصان محمدی، محمدرضا (۱۳۹۵). بازطراحی بازار مبتنی بر قابلیت شکل‌گیری و ثبت خاطره جمعی نمونه موردی: بازار خان شهر یزد. باغ نظر، ۳۹، ۴۵-۵۶.
- حبیبی، محسن (۱۳۷۸). فضای شهر، حیات واقعه‌ای و خاطره جمعی. نشریه صفا، ۲۸، ۱۶-۲۱.
- حبیبی، محسن (۱۳۷۹). جامعه مدنی و حیات شهری. مجله هنرهای زیبا، ۷، ۲۱-۳۳.
- حناچی، پیروز، و پورسراجیان، محمود (۱۳۹۱). احیای بافت شهری تاریخی (با رویکرد مشارکت). تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی کومله، مصطفی (۱۳۸۸). مدیریت خاطره جمعی به کمک طراحی شهری (نمونه موردی: ناحیه تاریخی لاهیجان). پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حسینی کومله، مصطفی، و علمباز، ستوده (۱۳۹۲). نقش خاطره جمعی در باززنده‌سازی بافت‌های شهری (ارائه راهکار در خصوص ناحیه تاریخی لاهیجان). مجله هنرهای زیبا، ۴، ۷۹-۹۲.
- خاور، خسرو (۱۳۸۳). شهرها و خاطره جمعی. مجله رایانه، معماری، ساختمان، ۳، ۱۱۲-۱۱۴.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۳). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی ایران. تهران: نشر آگاه.
- شعله، مهسا (۱۳۸۵). دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر معاصر ریشه‌یابی رشته‌های خاطره‌ای. مجله هنرهای زیبا، ۲۷، ۱۷-۲۶.
- عباس‌زادگان، مصطفی، و آذری، عباس (۱۳۸۸). بررسی نقش فضایی بازار در ساختار شهرهای ایرانی. فصلنامه شهرسازی و معماری آبادی (ویژه بازارها و فضاهای تجاری)، ۱۹(۶۴)، ۲۶-۳۲.

- فدایی نژاد، سمیه، و کرم پور، کتایون (۱۳۸۵). تحلیل تأثیر تحولات کالبدی بر پیکره بافت محله عودلاجان (از دوره قاجار تا به امروز). *مجله هنرهای زیبا*، ۲۸، ۶۵-۷۴.
- فلامکی، محمد منصور (۱۳۷۱). *شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب*. تهران: نشر فضا.
- محمدی، ندا، تقی‌پور، ملیحه، و دارایی، زهرا (۱۳۹۴). نقش خاطره جمعی بر حفاظت و نگهداری محلات تاریخی (محلّه لب آب شیراز). *سومین کنگره بین‌المللی مهندسی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران*.
- میرمقتدایی، مهتا (۱۳۸۸). معیارهای سنجش امکان شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر. *مجله هنرهای زیبا*، ۳۷، ۵-۱۶.
- Abd Elrahman, S., & Randa, A. M. (2016). The post-revolutionary effect on the urban harmony of Cairo's built environment in Relation to the Collective Memory of the Population. *Ain Shams Engineering Journal*, 7, 1099–1106.
- Alpay, B. U. (2017). The Importance of Conservation of Urban Identity and Memory in Spatial Planning: An Assessment of Yassiada. *GBER Special Edition*, 9 – 22.
- Benjamin, W. (1989). *Reflections* (Edited by Peter Demetz). New York: Schocken Books.
- Ehab Kamel, A. (2015). What to Conserve? Heritage, Memory, and Management of Meanings. *International Journal of Architectural Research*, 9(1), 67–76.
- Gutierrez, E. (2012). *Memories without place*. USA: Black-well Publishing.
- Lewicka, M. (2008). Place Attachment, Place Identity and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past. *Journal of Environmental Psychology*, 28, 1–23.
- Loughran, K., Fine G. A., & Hunter, M. A. (2015). Urban Spaces, City Cultures, and Collective Memories (193–204), in the *Routledge International Handbook of Memory Studies*, eds. Anna Lisa Tota and Trever Hagen. New York: Routledge.
- Lynch, K. (1972). *What Time is This Place*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Misztal, B. A. (2009). Durkheim on Collective Memory. *Journal of Classical Sociology*, 3(2), 123–143.
- Olick, J. K., & Rajiv, S. (2008). Collective Memory, *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, 2nd edition, edited by William A. Darity, Jr, 7–8. Detroit: Macmillan References USA.
- Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annu.Rev. Socia*, 24, 105–140.
- Paez D., Besabe N., & Gonzalez J. L. (1997). Social processes and collective memory: A cross-cultural approach to remembering political events. In JW Pennebaker, D Paez & B Rime (Eds.), *Collective Memory of Political Events* (147–174). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Serageldin, I., Shluger, E., & Martin Brow, J. (2001). *Historic Cities and Sacred Sites: Cultural Roots for Urban Futures*. Washington, D.C.: World Bank Publications.
- Wertsch, J. V., & Roedifer III, H. L. (2008). Collective Memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches. *Memory*, 16(3), 318–326.